

Самборський Є.П.

СТАНОВИЩЕ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В ЗАХІДНІЙ БІЛОРУСІ ТА СПРОБИ ЇЇ ЛІКВІДАЦІЇ (1944–1946 РР.)

У статті висвітлено антирелігійну політику радянської влади, спрямовану на ліквідацію римо-католицької церкви. Відображено вплив представників польського католицького духовництва на суспільно-політичні процеси на території Західної Білорусі.

Релігійне питання в правлячих колах Радянського Союзу завжди було актуальним. Провідні партійні діячі добре усвідомлювали, що національна та релігійна різноманітність численних народів та етносів, з яких складався СРСР, є вибухонебезпечною сумішшю, загрозою для його цілісності. Саме тому ліквідація цих проблем набула першочергового значення ще з перших років утвердження радянської влади. В цьому контексті особливо нестабільними були Західна Україна й Прибалтика. В роки Другої світової війни й післявоєнний час тут діяли потужні підпільні націоналістичні організації, а релігійна традиція в житті населення цих регіонів мала глибоке коріння.

Досить непроста ситуація спостерігалася в Західній Білорусі, де значний відсоток населення складали поляки. Вагомим чинником їхньої присутності на цій території поряд з Армією Крайовою (АК) була римо-католицька церква (РКЦ), яка, на відміну від Західної України, займала тут значно міцніші позиції. Як відомо, в міжвоєнний період західнобілоруські землі перебували в складі

Польщі, де перевага РКЦ у релігійній сфері була беззаперечною. Польський уряд намагався використовувати римо-католицьку церкву як інструмент колонізації «кресув всходніх». Це було пов'язано з етнічною неоднорідністю східних окраїн II Речі Посполитої, де частка поляків хоч і була доволі значною, проте в кількісному відношенні становила меншість порівняно з білорусами й українцями. Завдяки підтримці Польської держави РКЦ займала домінуюче становище й на момент приєднання Західної Білорусі до складу БРСР у 1939 р. була серйозною перешкодою на шляху до здійснення розпочатої радянської регіону. В зв'язку з цим партійне керівництво СРСР вважало за необхідне ліквідувати РКЦ, будь-якими методами зменшити її суспільний вплив.

У сучасній історіографії проблеми становища римо-католицької церкви та політики комуністичної партії щодо неї на теренах Західної Білорусі знайшли відображення в працях білоруських та польських дослідників. Зокрема, репресивні заходи радянської влади щодо РКЦ були класифіковані та охарактеризовані Е.Ярмусіком¹. Він же зробив комплексну характеристику діяльності й функціонування католицьких монастирів². Релігійну політику радянської влади розглянули в своїх працях

¹ *Jarmusik E.* Kościół katolicki na Białorusi podczas II Wojny światowej (1939-1945): spójrzanie przez dziesięciolecia // Проблеми національного сознания польского населения на Беларуси: Материалы II Межд. науч. конф. (Гродно 7–9 ноября 2003 г.). – Барановичи, 2004. – С. 315-323.

² *Ярмусік Э.* Рымска-католицькія манастыры ў сацыяльным і духоўным жыцці Беларусі (30-я гг. XX ст. – пачатак XXI ст.) // Веснік Брэсцкага ўніверсітэта. Сэрыя гуманітарных і грамадскіх навук. – 2009. – № 2. – С. 5-15.

А.Хлебовіч³, Р.Дзвонковскі⁴. Власне, Р.Дзвонковські провів порівняльний аналіз становища римо-католицької церкви в Західній Білорусі, Західній Україні, Латвії та Литві. Важливе місце в дослідженні вказаної проблематики займає праця А.Великого «На раздарожжы. Беларусы і палякі ў час перасялення (1944–1946)», в якій автор показав роль і значення католицької церкви та вплив, який вона здійснила на хід переселенської акції 1944–1946 рр.⁵

Мета статті – висвітлення основних напрямків репресивної політики радянських органів влади щодо римо-католицької церкви, а також відображення впливу останньої на процеси депортації польського населення. Вперше в українській історіографії автор розглянув становище РКЦ у Західній Білорусі, зокрема в її зв'язку з переселенською акцією польського населення. На підставі документів Національного архіву Республіки Білорусь у Мінську було висвітлено питання суспільного впливу духівництва РКЦ та репресивної політики радянської влади щодо католицької церкви.

Становище римо-католицької церкви в роки Другої світової війни на території Білорусі було вкрай важким. У період німецької окупації 1941–1944 рр. гітлерівці практикували терор і репресії по відношенню до католицьких священиків. Політика нацистів, спрямована на знищення РКЦ, витікала з ідеологічної несумісності ідеології націонал-соціалізму та християнства. В зв'язку з

³ *Hlebowicz A.* *Katolicyzm w państwie sowieckim. 1944–1992.* – Gdańsk, 1993. – 255 s.

⁴ *Dzwonkowski R.* SAC Represje wobec duchowieństwa katolickiego w Białoruskiej SRR po II Wojnie światowej // Проблеми національного сознания польского населения на Беларуси. Материалы II Межд. науч. конф. (Гродно 7–9 ноября 2003 г.). – Барановичи, 2004. – С. 324–335.

⁵ *Вялікі А.Ф.* *На раздарожжы. Беларусы і палякі ў час перасялення (1944–1946).* – Мінск, 2005. – 319 с.

цим репресії проти РКЦ відбувались як у самій Німеччині, так і на окупованих нею територіях, зокрема це стосувалося Польщі. В римо-католицькій церкві нацисти вбачали загрозу ще й тому, що вона підтримувала польський рух Опору та відстоювала права Польщі на Західну Білорусь, що суперечило військово-політичним планам III Рейху. За таких умов католицькі священики, як представники польської інтелігенції, завжди перебували в полі зору окупаційної влади. Серед причин репресій проти католицького духовенства в цей час були зв'язки з польським підпіллям, допомога єврейському населенню тощо⁶.

Зі звільненням Білорусі від нацистів радянськими військами влітку 1944 р. розпочався новий етап наступу на римо-католицьку церкву. Негативна позиція партійного керівництва СРСР щодо релігії була чітко визначена й сформульована партійними керівниками ще в 20–30-х рр. XX ст.

Варто зауважити, що в основі релігійної політики Радянського Союзу протягом усього його існування був декрет Ради народних комісарів (РНК) РСФСР від 26 січня 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви»⁷. 11 січня 1922 р. РНК БСРР прийняла тотожний документ. Згідно з даними правових актів кожен громадянин міг сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої. Крім того, було дозволено проводити релігійні обряди за умови, що вони не порушуватимуть громадський порядок та не будуть супроводжуватися

⁶ Ярмусик Э.С. Католический Костёл в годы Второй мировой войны (1939–1945). – Гродно, 2002. – С. 141–142.

⁷ Документы обличают. Реакционная роль религии и церкви на территории Белоруссии / под. ред. А.И.Залесского, А.И.Азарова. – Минск, 1964. – С. 13.

посяганнями на права радянських громадян⁸. Релігійне законодавство і політика в Радянському Союзі мали двоякий характер. З одного боку, була задекларована свобода віросповідань, вибору віри, з другого – дозволялося все, що могло обмежити діяльність і сфери впливу церкви та духовенства⁹. Проте конституційно гарантована свобода віросповідань була лише формальністю. Атеїстична ідеологія, взята в СРСР за основу, не могла співіснувати з будь-якими проявами релігійної толерантності. Полірелігійний склад населення Радянського Союзу був значною перешкодою до створення «радянської імперії» з «єдиним радянським народом», унеможлиблював процес етнічної та світоглядної нівеляції, до якої прагнуло радянське керівництво. В зв'язку з цим у практичній площині відбувалася ліквідація релігійних інститутів, у тому числі й РКЦ.

У радянській історіографії римо-католицька церква зображалася дослідниками в нерозривному зв'язку з Ватиканом, який начебто виступав у ролі ставленика фашизму, сприяв розгрому Радянського Союзу в радянсько-німецькій війні тощо¹⁰. Насправді ліквідація релігійного життя на території Білорусі в післявоєнні роки була продиктована намаганням усунення РКЦ, яка мала значний вплив на політичні настрої польського населення. Фактично наступ, розпочатий на РКЦ у 1944 р., був прямим продовженням антирелігійної політики, що мала місце в 1939–1941 рр.

⁸ Там же. – С. 13-14.

⁹ *Jarmusik E.* Kościół i władza w BSSR (1946–1990) // Kościoły a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań. – Białostok, 2005. – S. 420.

¹⁰ *Доктараў У.Г.* Пад гатычнымі скляпеннямі касцёлаў: Палітыка каталіцызму ў Беларусі. – Мінск, 1975. – С. 37-38.

Станом на середину 1944 р. римо-католицька церква мала досить сильні позиції і вплив як на польське населення, так і на білорусів-католиків. На відміну від центральних та східних регіонів Білорусі, де релігійне життя було зліквідовано ще до початку війни, в Західній Білорусі існувала розгалужена мережа парафій та монастирів. Цей фактор радянське керівництво не могло не враховувати, як і те, що більшість священнослужителів являли собою високоосвічену еліту польської інтелігенції, яка в своїх політичних поглядах підтримувала польський еміграційний уряд. Духівництво, яке отримало освіту в Польщі в 20–30-х рр. ХХ ст., не сприймало радянської влади, особливо її політики в релігійній сфері¹¹. В зв'язку з цим Москва вбачала в РКЦ потенційну загрозу комуністичному режиму та радянзації регіону.

З метою ліквідації римо-католицької церкви партійне керівництво використовувало правові, ідеологічні, економічні та репресивні методи. В ідеологічному аспекті радянська влада намагалася протиставити релігію комуністичній ідеології та атеїстичному вихованню молоді. Що стосується економічних заходів (висока оплата за використання електроенергії, оподаткування церковних будівель, земельних ділянок) і репресій, то ці методи були більш практичними та дієвими¹².

Слід зазначити, що католицьке духівництво постійно перебувало під пильним наглядом агентів НКВС. З цією метою з близького оточення священників вербувались агенти-доповідачі, які намагалися записувати висловлювання священників і віруючих про Радянський Союз, комуністичну партію, колгоспи (у т.ч. почутих під

¹¹ Ярмусик Э.С. Католический Костёл в Беларуси в 1945–1990 годах. – Гродно, 2006. – С. 96-97.

¹² Jarmusik E. Kościół katolicki na Białorusi podczas II Wojny światowej (1939-1945): spójrzanie przez dziesięciolecia. – S. 316-317.

час сповідей) тощо¹³. На перших порах увага органів НКВС була прикута до тієї категорії священнослужителів, що мала зв'язки з польським підпіллям як у роки німецької окупації, так і після. Зауважимо, що таких осіб було багато, оскільки велика кількість священників надавала воякам Армії Крайової душпастирські послуги¹⁴. Чимало з них переховувало аківців у церквах та власних будинках. Так, у селі Бердовка Лідського району Гродненської області священник переховував у церкві 30 польських партизанів¹⁵.

Багато представників католицького духівництва поєднувало церковну службу з підпільною роботою в загонах. Наприклад, настоятель Новоградської церкви К.Грабовський одночасно виконував функції коменданта плютону (загону) АК¹⁶. Священнослужителі часто виступали в ролі зв'язкових між загонами і центрами польського підпілля. Так, священник села Гудогай Островецького району Гродненської області Сінкевич був одним із керівників націоналістичної організації, відкрито проводив антирадянську агітацію, закликав до боротьби «зі зброєю в руках»¹⁷.

Одночасно з репресіями проти осіб запідозрених у співпраці з АК, до першої хвилі арештів потрапили ті, чий вирок був винесений у 1939–1941 рр., але з різних обставин не був здійснений. Справді, священника з містечка

¹³ Ярмусик Э.С. Католический Костёл в Беларуси в 1945–1990 годах. – С. 113.

¹⁴ Dzwonkowski R. SAC Represje wobec duchowieństwa katolickiego w Białoruskiej SRR po II Wojnie światowej. – С. 327.

¹⁵ Национальный архив Республики Беларусь в г. Минске (далее – НАРБ). – Ф. 4п. – Оп. 29. – Д. 146. – Л. 3.

¹⁶ Польское подполье на территории западных областей Беларуси (1939–1945 гг.): Монография / С.А.Ситкевич, С.А.Сильванович, В.В.Барабаш, Н. А. Рыбак. – Гродно, 2004. – С. 279.

¹⁷ НАРБ. – Ф. 4п. – Оп. 29. – Д. 543. – Л. 31-32.

Пружани Брестської області Казимира Свьотка, ув'язненого в квітні 1941 р., але вцілілого в зв'язку з початком радянсько-німецької війни, було заарештовано вдруге в грудні 1944 р.¹⁸

Досить часто радянська влада інкримінувала «злочини», здійснені ще в 30-х роках ХХ ст. Чимало священників було обвинувачено в «зрадництві Батьківщини» за те, що в міжвоєнний період у Польщі вони керували парафіяльними товариствами «Католицької дії». Аполітичний характер діяльності цього товариства, метою якого було впровадження християнських принципів у суспільне життя, не завадив радянській владі розтлумачити його як антирадянське і контрреволюційне¹⁹. З юридичної точки зору, суд над польськими громадянами, нехай навіть за протиправні дії, скоєні за межами Радянського Союзу, виглядає абсурдним та суперечить нормам міжнародного права. Це приклад того, як радянські карально-репресивні органи не хтували будь-якими засобами для досягнення своїх цілей.

Поряд з репресивною політикою, партійне керівництво отримало змогу усунути римо-католицьку церкву із Західної Білорусі в рамках переселенської акції 1944–1946 рр. Перед священниками постав нелегкий вибір, особливо в умовах нестабільної політичної ситуації. Більшість із них усе ще сподівалася на вирішення проблеми польсько-радянського кордону на користь Польщі. Крім того, на їхнє рішення значний вплив мала позиція Ватикану та віруючих²⁰. Спочатку духівництво

¹⁸ *Hlebowicz A.* *Katolicyzm w państwie sowieckim. 1944–1992.* – S. 78.

¹⁹ *Dzwonkowski R.* *SAC Represje wobec duchowieństwa katolickiego w Białoruskiej SRR po II Wojnie światowej.* – С. 327.

²⁰ *Вялікі А.Ф.* *На раздарожжы. Беларусь і палякі ў час перасялення (1944–1946).* – С. 114–115.

активно закликало своїх прихожан до реєстрації на виїзд у Польщу. Партійне керівництво Полоцької області відзначило, що «у всіх церквах Браславського району (зараз Вітебська область. – Є.С.) священники неодноразово оголошували віруючим, що всі католики являються поляками і мають записатися на переселення в Польщу»²¹. В селищі Шлаховщина (зараз Полоцький район Вітебської області) органіст церкви написав близько 500 заяв білорусам-католикам, у яких він пояснював, що всі вони поляки і змушені переселитися²². Така позиція духівництва пояснюється побутуючою на той час думкою про проведення таємного плебісциту. Велика кількість зареєстрованого польського населення мала в підсумку спричинити до зміни кордону на користь Польщі²³.

Слід зауважити, що подібні домисли сприяли реєстрації, проте, з іншого боку – значно гальмували хід переселення. Представники духівництва робили все можливе, аби збільшити кількість поляків у Західній Білорусі. З цією метою широкого розповсюдження набула видача священниками фальшивих довідок про національну належність²⁴. Мали місце й інші випадки, коли з метою уникнення мобілізації до Червоної армії поляки отримували довідки з несправжніми роками народження²⁵. Подібного роду заходи, а також значний авторитет РКЦ у поєднанні з агітаційною діяльністю в середовищі віруючих, досить серйозно впливали на білорусів-католиків, сприяли їхній полонізації. Так, тільки в селищі Вербиловичі Щучинського району Гродненської області в

²¹ НАРБ. – Ф. 4п. – Оп. 42. – Д. 111. – Л. 123.

²² Там же. – Д. 111. – Л. 124.

²³ Там же. – Ф. 788. – Оп. 1. – Д. 23. – Л. 21-22.

²⁴ Там же. – Ф. 4п. – Оп. 29. – Д. 828. – Л. 29.

²⁵ Там же. – Д. 146. – Л. 5.

1945 р. налічувалося 479 поляків, тоді як у 1941 р. їхня кількість складала лише 95 осіб (див. табл.1)²⁶.

Таблиця 1. Кількісні показники населення села Вербиловичі Щучинського району Гродненської області (за національністю)

Національність	Кількість осіб (по роках)		
	1941	1945	1947
Білоруси	2263	1603	111
Поляки	95	479	2071

Ставлення самих священнослужителів до виїзду було негативним. Частина з них розпочала антипереселенську агітацію. Популярною була версія про домовленість між Великобританією і США, з одного боку, та Радянським Союзом – з другого, згідно з якою Польща отримає території, відібрані СРСР у 1939 р., а тому полякам потрібно утриматися від переселення²⁷. Показовим є свідчення робітника сільгоспу «Станіславово» (зараз Шарковщинський район Вітебської області – Є.С.) – поляка Жуковського, який заявив: «Їхати в Польщу мало радості, нам сказав ксьондз, що їхати від одного НКВС до іншого НКВС немає смислу, оскільки становище не міняється, тут радянська влада і там совіти»²⁸.

Отже, проблема репатріації поляків – духівництва і віруючих – була взаємопов'язаною. З одного боку, вона обумовлювалася наявністю прихожан, з другого – ставленням самого священника до виїзду.

Окрім вищеназваних факторів, вагомим чинником для священників була позиція Ватикану, адже залишити

²⁶ Там же. – Д. 543. – Л. 29.

²⁷ Там же. – Д. 146. – Л. 22.

²⁸ Там же. – Оп. 42. – Д. 140. – Л. 75.

просто так, без згоди вищого керівництва свої приходи, церковні будівлі та майно вони не могли. В радянських документах досить часто трапляються висловлювання про взаємозв'язок католицького духовництва з Ватиканом, від якого воно отримувало інструкції. Проте встановити наявність таких зв'язків і рівень, на якому вони відбувалися, на сьогодні досить важко. Можемо лише припускати, що певні консультації та погодження координації дій з вищим керівництвом були. Так, міністр закордонних справ БРСР К.Кісельов у довідці, направлений до ЦК ВКП(б) у липні 1946 р., зазначав: «З численних бесід з ксьондзами з'ясувалось, що більшість з них боїться втратити свою парафію в Білорусі і не отримати її в Польщі, оскільки вони не мають вказівки від свого вищого духовного керівництва на виїзд в Польщу. Є міркування, що вище керівництво католицької церкви дало вказівку залишити частину ксьондзів на території Білорусі. Наприклад, в Гродненській області було зареєстровано на виїзд 130 служителів культу, а виїхало 69»²⁹.

Депортація католицького духовництва проходила повільно. Більшість церковних служителів проходила реєстрацію, проте переселятися не поспішала, вони займали вичікувальну позицію. Багато священників усе ще сподівалися на повернення Західної Білорусі до Польщі, а тому не визнавали себе радянськими громадянами, наголошуючи, що вони є громадянами Польщі. До прикладу, в 1945 р. із 89 каноніків Гродненської області громадянином Радянського Союзу вважав себе тільки один – настоятель Радунського костелу Я.Василевський³⁰.

Римо-католицька церква виявилася серйозною перешкодою в процесі депортації поляків у 1944–1946 рр.

²⁹ Там же. – Оп. 29. – Д. 154. – Л. 284.

³⁰ Ярмусик Э.С. Католический Костёл в годы Второй мировой войны (1939–1945). – С. 157.

Вона була підґрунтям релігійних переконань і національної ідентичності польського населення, що створювало перешкоди для перетворення Західної Білорусі в стабільний та в національному відношенні монолітний регіон. Через переселення священнослужителів радянська влада лише частково вирішила цю проблему. Важко не погодитися з білоруським дослідником А.Великим, який дійшов висновку, що кількість «евакуйованого» населення була прямо пропорційною до кількості виселених священників³¹. Іншими словами, в областях, де чималий відсоток склали поляки, які ухилилися від переселення, залишилося відповідно й більше представників РКЦ. Це нашоухує нас на думку, що ставлення священників до виїзду чи не найбільшою мірою обумовлювалося саме наявністю прихожан. Підтвердженням цього є статистичні дані. Наприклад, із Гродненської області станом на 10 червня 1946 р. кількість виселених складала 67 тис. 118 осіб, тоді як було зареєстровано 192 тис. 859 громадян. Тобто на час офіційного закінчення «евакуації» в цій області залишилась 125 тис. 741 особа. В той же час із зареєстрованих 148 священників до Польщі виїхало лише 64. Потрібно зауважити, що в рамках переселенської акції з вересня 1944 р. до червня 1946 р. територію Західної Білорусії залишило 306 із 552 зареєстрованих представників духівництва³².

Зініційована Кремлем «добровільна евакуація» поляків не вирішила проблему присутності римокатолицької церкви. Тому, партійна верхівка вирішила вдатися до більш жорстких репресивних заходів. Зокрема секретар ЦК КП(б)Б М.Гусаров пропонував: «...вжити заходів щодо виселення з БРСР ксьондзів, які, записавшись

³¹ Вялікі А.Ф. На раздарожжы. Беларусы і палякі ў час перасялення (1944–1946). – С. 119–120.

³² НАРБ. – Ф. 788. – Оп. 1. – Д. 23. – Л. 27–28.

поляками, не виїхали, не визнають себе радянськими підданими і ведуть антирадянську роботу в прикордонних з Польщею районах; дозволити органам МДБ посилити репресивні заходи щодо тієї частини римо-католицького духовенства, яка веде активну підривну роботу проти радянської влади...»³³

Репресивна політика апарату органів НКВС повною мірою проявила себе під час реєстрації релігійних громад. Розпочатий у 1945 р. облік наявних у Радянському Союзі церков мав на меті встановити тотальний контроль над існуючими релігійними інститутами, у тому числі й над РКЦ. Реєстрація релігійних громад у Білорусі проводилася згідно з наказом Ради в Справах Релігійних Культів при РНК СРСР³⁴. Зокрема її умовами були: 1) заява двадцяти повнолітніх віруючих, яких офіційно визнавали засновниками релігійної громади, на право реєстрації церкви чи культу; 2) наявність будівлі церкви, яка мала відповідати технічним і протипожежним нормам та вимогам санепідемстанції. Крім того, священник мав заповнити анкету й надати свою автобіографію. Так звана «двадцятка» мала зробити опис наявного майна і завірити його своїми підписами. За їхніми підписами складався й договір на безстрокову й безплатну передачу віруючим церкви й культового майна³⁵. Особливо гальмувало реєстрацію небажання духівництва визнавати себе громадянами Радянського Союзу під час заповнення анкет. Згідно з радянським законодавством, такі особи не могли надавати релігійні послуги. Священники постійно наголошували на тому, що вони є поляками, присягали на службу Польщі і давали клятву Папі Римському, яку не

³³ Там же. – Ф. 4п. – Оп. 29. – Д. 543. – Л. 34.

³⁴ *Jarmusik E.* Kościół i władza w BSSR (1946–1990). – S. 420.

³⁵ *Ярмусик Э.С.* Католический Костёл в годы Второй мировой войны (1939–1945). – С. 157.

можуть порушити. Серед інших характерних причин було переконання в тому, що західні держави допоможуть відновити Польщу в кордонах до 1939 р.³⁶ Так, до вересня 1946 р. жодна з 10 наявних на території Брестської області діючих римо-католицьких громад не була зареєстрована. Свій опір священники обумовлювали відсутністю відповідних вказівок вищої духовної влади. Вони також наголошували на тому, що не мають права заключати договір із міською радою про передачу громаді церкви, яка є власністю РКЦ, оскільки згідно з канонічним правом підписання такого договору, підвідомче тільки Папі Римському³⁷. Лише під загрозою закриття церкви і позбавлення пастви вони змушені були поступатися.

Духівництво розглядало реєстрацію як втручання у внутрішнє церковне життя. Так, А.Кирилович, декан Гродненського деканату, говорив: «Держава не має права втручатись в роботу костелу і не має права проводити реєстрацію. Ми вимагаємо, щоб наявна в костелі-приході земля також була передана костелу на вічне і безоплатне користування. Костели ніхто ніколи не націоналізував і втручатися в їх роботу зі сторони держави буде неправильно»³⁸. В умовах репресій подібні заяви робилися рідко, оскільки могли призвести до арешту. Вищенаведена цитата є яскравим прикладом відображення загальних настроїв і негативного ставлення священнослужителів до реєстрації. Це підтверджують і статистичні дані. За радянськими підрахунками, до жовтня 1946 р. зі 180 наявних католицьких церковнослужителів зареєструвалися

³⁶ Ярмусик Э.С. Католический Костёл в Беларуси в 1945–1990 годах. – С. 102-103.

³⁷ НАРБ. – Ф. 952. – Оп. 1. – Д. 5. – Л. 126.

³⁸ Ярмусик Э.С. Католический Костёл в годы Второй мировой войны (1939–1945). – С. 157.

тільки 15, причому всі з Барановичської області (див. табл. 2)³⁹.

Таблиця 2. Кількість римо-католицьких церков і священників у західних областях Білорусі (станом на жовтень 1946 р.)

Область	Загальна кількість церков	Кількість діючих церков	Кількість священників	Зареєстровано священників
Брестська	27	20	10	–
Барановичська	53	42	15	15
Гродненська	92	87	75	–
Молодечненська	62	37	37	–
Полоцька	58	44	41	–
Пінська	17	8	2	–
Всього:	309	238	180	15

Гальмували реєстрацію самі місцеві партійні органи, які через брак інструкцій вищого керівництва не могли розібратися в кількості наявних та зареєстрованих громад, недосконало знали процедуру реєстрації. Багато співробітників не відповідало посадам, які вони займали, а в Молодечненській і Полоцькій областях протягом усього 1946 р. уповноважені Ради в Справах Релігійних Культів були відсутні взагалі⁴⁰. В умовах післявоєнного хаосу й руїн таке становище не викликає подиву, особливо з урахуванням радянських методів управління. Якщо на перших порах партійне керівництво планувало закінчити реєстрацію за шість місяців, то в силу цих та багатьох інших обставин вона затягнулася до 1949 р.⁴¹

³⁹ НАРБ. – Ф. 4п. – Оп. 29. – Д. 146. – Л. 96-97.

⁴⁰ Там же. – Л. 95.

⁴¹ *Jarmusik E.* Kościół i władza w BSSR (1946–1990). – S. 420.

Отже, реєстрація релігійних общин проходила повільними темпами, переважно через спротив духівництва. З іншого боку, в небажанні ставати на облік радянські репресивні органи знайшли «зайвий» привід до закриття церков та націоналізації їх церковного майна. До першої хвилі націоналізації потрапили святині тих населених пунктів, з яких до Польщі було переселено значну кількість католиків. Поряд з цим церковні будівлі закривали внаслідок арештів їхніх настоятелів. В цьому контексті суттєвий вплив на релігійне життя мала заборона радянською владою проводити богослужіння одним священиком у двох чи більше приходах.

У більшості випадків місцеві органи влади передавали націоналізовані храми для використання в інших суспільних потребах. До прикладу, в таких містечках Пінської області, як Мікашевичі, Давид-Городок, Іваново, Дрогичин обласний відділ у справах культпросвітніх установ планував переобладнати закриті внаслідок «евакуації» поляків церкви під будинки культури⁴². Деякі міськвиконкоми тієї ж області (Малорітський, Жабінський, Домачевський) намагалися відкрити в колишніх церквах культурно-просвітні заклади⁴³. Ідентична ситуація спостерігалась і в інших областях Західної Білорусі, де за «сприяння» місцевих партійних осередків приміщення храмів перетворювалися в клуби, кіноклуби, а меблі та інший інвентар використовували для обладнання робочих кабінетів у державних установах. Цим самим радянська влада налаштовувала проти себе населення, від якого часто

⁴² НАРБ. – Ф. 952. – Оп. 1. – Д. 2. – Л. 225.

⁴³ Там же. – Д. 4. – Л. 149.

надходили скарги⁴⁴. Мала місце і передача покинутих церков у користування православним громадам⁴⁵.

З точки зору ідеологічного курсу партії, спрямованого на пропаганду атеїзму, вирішення проблеми однієї церкви на користь іншої в СРСР було теоретично неможливим. З іншого боку, саме в цьому знайшла відображення політика подвійних стандартів. У роки війни та перші післявоєнні роки значно виросли роль і значення Російської православної церкви. Ціною за своє помітно краще становище порівняно з іншими конфесіями була її повна підконтрольність тоталітарному режиму. За допомогою Російської православної церкви комуністична партія намагалася сприяти переходу якомога більшої кількості католиків-білорусів у православ'я. Натомість римо-католицька церква намагалася не допустити зменшення кількості віруючих та зберегти свої позиції в Західній Білорусі⁴⁶. За таких умов радянська влада вирішила штучно протиставити два вищезгаданих релігійних інститути. За задумом партійного керівництва, православна церква мала якщо не поглинути, то хоча б зменшити суспільну роль РКЦ, стати своєрідним інструментом у справі його ліквідації. З цією метою ЦК КП(б) Білорусі пропонував «зобов'язати ксьондзів вести богослужіння і відправлення релігійних обрядів у костелах на білоруській мові; послати в західні області БРСР, особливо в райони з великим переважанням католиків, добре підготовлених православних священників, які змогли

⁴⁴ Там же. – Д. 2. – Л. 262-263.

⁴⁵ Там же. – Л. 171.

⁴⁶ *Вялікі А.* Рыма-католицькі касцёл і ўлада ў БССР у сярэдзіне ХХ стагоддзя // Нашыя святыні. Матэрыялы міжнар. навук. канф., прысвячанай 500-годдзю Мінскага фарнага касцёла, 225-годдзю Магілёўскай архідыяцэзіі, 220-годдзю Мінскай дзяцэзіі (Мінск, 7 чэрвеня 2008 г.). – Мінск, 2009. – С. 57.

б похитнути фанатизм католиків. В окремих районах піти на відкриття православних церков, особливо там, де вони були закриті поляками і перероблені в костели. Доцільно також дозволити відкрити в Гродно (одному з великих центрів католицизму) духовну православну семінарію»⁴⁷.

Репресивна політика Москви й тиск, який вона чинила на римо-католицьку церкву, змушували окремих представників духівництва шукати альтернативні варіанти збереження її присутності в Білорусі. Однією з таких спроб були два листи, написані відомим політичним і релігійним діячем А.Станкевичем на адресу радянського уряду в 1945 і 1947 рр. В цих документах священник висунув пропозицію створити незалежну білоруську католицьку єпархію замість польської. Він пропонував перевиховати старі кадри, відкрити духовні семінарії тощо. Ці намагання не привернули уваги уряду, а самого А.Станкевича в 1949 р. було репресовано⁴⁸.

В умовах збільшення ваги православної церкви в Білорусі та наступу карально-репресивних органів на РКЦ католицькі священнослужителі намагалися зберегти свої парафії та продовжувати релігійну діяльність. Як і в попередні роки, особливо велику увагу відводили роботі з молоддю. Дітей віком від 8 до 15 років навчали катехизису, їх залучали до прислужування під час богослужінь, готували до першої сповіді, причастя тощо⁴⁹. У Гродненській, Брестській, Молодечненській областях

⁴⁷ НАРБ. – Ф. 4п. – Оп. 29. – Д. 543. – Л. 34-35.

⁴⁸ *Ярмусик Э.* Национальный аспект деятельности католического Костёла в Беларуси в XX веке // *Веснік Брэсцкага ўніверсітэта. Сэрыя гуманітарных і грамадскіх навук.* – 2007. – № 3. – С. 16.

⁴⁹ *Ярмусик Э.* Католическая конфессия на Гродненщине в послевоенное десятилетие (1944–1955 гг.) // *Этнасацыяльныя і культурныя працэсы ў заходнім рэгіёне Беларусі: гісторыя і сучаснасць: матэрыялы рэспубл. навук. канф., (Гродна, 5–6 снежня 1997 г.).* – Гродна, 1998. – С. 405.

клір проводив заняття з дітьми по 3–4 рази на тиждень упродовж двох–трьох літніх місяців⁵⁰. Показовим є випадок, коли в Пружанський районний відділ освіти (Брестська область) звернулося два священники з проханням дозволити їм викладати релігійні предмети в школах⁵¹.

Втручання церкви до сфери освітньо-виховної сфери влада сприймала негативно. Поряд із репресіями та депортаціями комуністична партія будь-що намагалася стерти польську мову з побутового вжитку, маючи на меті асимілювати поляків Західної Білорусі. З цією метою масово закривалися польські школи, припинявся друк польськомовних видань. Фактично римо-католицька церква перетворилася чи не на єдиний осередок мови й освіти для поляків⁵². В зв'язку з цим її відсторонення від освіти було для комуністичної верхівки життєво необхідним.

Закриття шкіл супроводжувалося протестами польського населення, які іноді давали позитивні результати. Так, на 9 сіл, які охоплювала Шиловичська сільрада (Волковиський район Гродненської області), була тільки одна білоруська школа. Аналогічна ситуація спостерігалась і в інших сільрадах цього району, внаслідок чого в 1944/1945 навч. році близько 25% дітей шкільного віку не змогли навчатися⁵³. Таке становище було притаманне не всім регіонам, а лише тим, де переважало польське населення. Наприклад, у Брестській області в тому ж навчальному році працювало 634 школи, з яких

⁵⁰ НАРБ. – Ф. 4п. – Оп. 29. – Д. 543. – Л. 28-29.

⁵¹ Там же. – Д. 37. – Л. 45 об.

⁵² *Вялікі А.* Рыма-католицькі касцёл і ўлада ў БССР у сярэдзіне ХХ стагоддзя. – С. 63-64.

⁵³ НАРБ. – Ф. 4п. – Оп. 42. – Д. 375. – Л. 96.

польськокомовних було тільки 10^{54} . Часто вчителі в таких школах мали зв'язки з духівництвом, підпільними організаціями, що сприяло вихованню молоді в душі польського патріотизму. У відповідь на це партійне керівництво взяло курс на білорусизацію освіти, яка на практиці була прямою русифікацією населення. Внаслідок цього до липня 1947 р. на території БРСР залишилося тільки 22 польські школи⁵⁴.

Вплив римо-католицької церкви був відчутним не лише в освітній сфері, він торкнувся й колективізації. Саме в зв'язку зі створенням колгоспної системи та здійсненням ряду інших соціально-економічних перетворень відбувалася націоналізація церковних земель, будівель, майна. Небажання населення записуватися до колгоспів владні структури трактували як наслідок антирадянської пропаганди «ворожих націоналістичних елементів», у тому числі й духівництва. Хоча яких-небудь відкритих виступів з боку представників РКЦ не спостерігалось, все ж таки в деяких районах внаслідок висловлювань і агітації духівництва показники «виконання населенням господарсько-політичних заходів» погіршувалися⁵⁵. Звісно, католицькі священики негативно ставилися до націоналізації майна та розкуркулення. Якщо радянська ідеологія автоматично накладала на т. зв. «куркулів» тавро ворогів народу, то в сприйнятті РКЦ такі люди, навпаки, вважалися добрими господарями. Деякі партійні діячі стверджували, що колективізація завдасть ще більшого

⁵⁴ *Галімава Н.* Аднаўленне і развыццё школьнай адукацыі на Берасцейшчыне ў першыя пасляваенныя гады // Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі: стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця: матэрыялы рэспубл. навук. канф. (Гродна, 3–4 мая 2002 г.): у 4 ч. – Ч. 3. – Гродна, 2003. – С. 90–91.

⁵⁵ НАРБ. – Ф. 4п. – Оп. 29. – Д. 543. – Л. 41.

⁵⁶ Там же. – Оп. 42. – Д. 140. – Л. 75.

удару по церкві. Справді, праця в колгоспах часто відволікала населення від релігійного життя, замість відвідування храмів у святкові дні люди були змушені йти на роботу⁵⁷.

У 1944–1946 рр. у досить складному становищі перебували католицькі монастирі, які радянська влада обкладала непомірними грошовими податками (за користування землею, будівлями тощо) та натуральними, які передбачали здачу державі молока, м'яса, сіна тощо. Низький рівень доходів монастирів не давав змоги вчасно сплачувати ці податки. Згідно з постановою РНК СРСР від 29 серпня 1945 р., урядам союзних республік пропонувалося звільнити монастирі від сплати податків з будинків і земельної ренти. Проте в Білорусі цього зроблено не було⁵⁸. Партійні органи проводили націоналізацію монастирських будівель і майна. Зокрема, приміщення Несвізького бенедиктинського жіночого монастиря було перетворено в педагогічне училище⁵⁹. У приміщенні францисканського чоловічого монастиря в Гродно в 1946 р. розмістилася міська лікарня⁶⁰.

Внаслідок націоналізації та економічного тиску чимало монахів покинуло терени Білорусі в ході переселенської акції 1944–1946 рр. Станом на 1 січня 1946 р. у межах БРСР налічувалося лише 5 чоловічих і 6 жіночих монастирів⁶¹. Чисельність ченців у монастирях була дуже низькою й щоразу зменшувалась. Так, у вересні

⁵⁷ Ярмусик Э.С. Католический Костёл в Беларуси в 1945–1990 годах. – С. 106.

⁵⁸ Ярмусік Э. Рымска-каталіцкія манастыры ў сацыяльным і духоўным жыцці Беларусі (30-я гг. XX ст. – пачатак XXI ст.). – С. 9.

⁵⁹ Ярмусик Э.С. Католический Костёл в Беларуси в 1945–1990 годах. – С. 42.

⁶⁰ НАРБ. – Ф. 952. – Оп. 1. – Д. 4. – Л. 33.

⁶¹ Ярмусік Э. Рымска-каталіцкія манастыры ў сацыяльным і духоўным жыцці Беларусі (30-я гг. XX ст. – пачатак XXI ст.). – С. 9.

1945 р. чоловічий і жіночий монастир сестер-уршулянок у місті Кобрин Брестської області нараховували відповідно 5 і 11 монахів⁶².

Слід зазначити, що незважаючи на заходи радянської влади, спрямовані на знищення монастирів, повністю ліквідувати монастирі їй не вдалося.

Отже, в 1944–1946 рр. антирелігійна політика радянської влади завдала відчутного удару по римо-католицькій церкві. Внаслідок депортацій, а також репресій окремих представників польського духовництва, в жовтні 1946 р. в областях Західної Білорусі налічувалося лише 238 діючих церков та 180 священників (див. табл. 2)⁶³. Порівняно з даними за жовтень-грудень 1939 р., кількість духовенства за сім років внаслідок німецької та радянської окупацій зменшилась на 321 особу (див. табл. 3)⁶⁴. За підрахунками А.Майхровіча в 1944–1948 рр. з Радянського Союзу було депортовано 5652 духовні особи, в т.ч. 304 з Білорусі (згідно з партійними документами – 306) (див. табл.4)⁶⁵. У 1944–1952 рр. органами НКВС було репресовано близько 150 священників, лише троє з них не були поляками⁶⁶.

⁶² НАРБ. – Ф. 952. – Оп. 1. – Д. 2. – Л. 182.

⁶³ Там же. – Ф. 4п. – Оп. 29. – Д. 146. – Л. 96-97.

⁶⁴ *Ярмусик Э.С.* Католический Костёл в годы Второй мировой войны (1939–1945). – С. 182.

⁶⁵ *Міхалік Л.* Лёсы каталіцка духавенства ў першай палове ХХ стагоддзя на тэрыторыі Беларусі // Няхай сведчанне іх веры не забудецца. Лёс каталіцкага касцёла на Беларусі ў 1917–1953 гг. – [Б. м.], 2000.

⁶⁶ *Dzwonkowski R.* SAC Represje wobec duchowieństwa katolickiego w Białoruskiej SRR po II Wojnie światowej. – С. 332.

Таблиця 3. Кількість римо-католицьких церков, священників та віруючих католиків у західних областях Білорусі (станом на жовтень–грудень 1939 р.)⁶⁷

Область	Кількість		
	церкви	священники	віруючі
Брестська	40	55	59679
Барановичська	79	104	155499
Гродненська	111	124	343005
Молодечненська	91	103	326342
Полоцька	60	59	170069
Пінська	35	59	37221
Всього:	416	501	1091815

Таблиця 4. Кількість зареєстрованих і депортованих католицьких священників (станом на 10 червня 1946 р.)⁶⁸

Область	Кількість священників	
	зареєстровано	депортовано
Барановичська	86	64
Брестська	74	67
Гродненська	148	64
Молодечненська	80	42
Полоцька	136	48
Пінська	28	21
Всього	552	306

Отже, у 1944–1946 рр. радянські органи влади планомірно проводили антирелігійну політику,

⁶⁷ Таблиця подана за: Ярмусик Э.С. Католический Костёл в годы Второй мировой войны (1939–1945). – С. 182.

⁶⁸ Таблиця складена за: НАРБ. – Ф. 788. – Оп. 1. – Д. 23. – Л. 27–28.

спрямовану на ліквідацію римо-католицької церкви. Суспільно-політичне значення РКЦ було вагомим, перешкоджало здійсненню радянзації Західної Білорусі. Представники католицького духовництва чинили опір масовим депортаціям польського населення, виступали за збереження довоєнних кордонів. У зв'язку з цим партійне керівництво застосовувало репресивні заходи, серед яких можна виділити депортації католицьких священнослужителів, економічні та ідеологічні заходи, що знайшли відображення в оподаткуванні та націоналізації церковних будівель і майна, протиставленні атеїстичної ідеології релігійному вихованню тощо. Разом з тим репресивна політика Москви повною мірою не досягла своєї мети, хоча опір духовництва було припинено. Вцілілі священники змирилися з новими реаліями й перестали втручатися в сферу політики, віддавши перевагу мирному співіснуванню.

The article highlights the antireligious policy of the Soviet authority aimed to eliminate the Roman Catholic Church. It shows the impact of the representatives of Polish Catholic clergy on the social and political processes on the territory of Western Byelorussia.